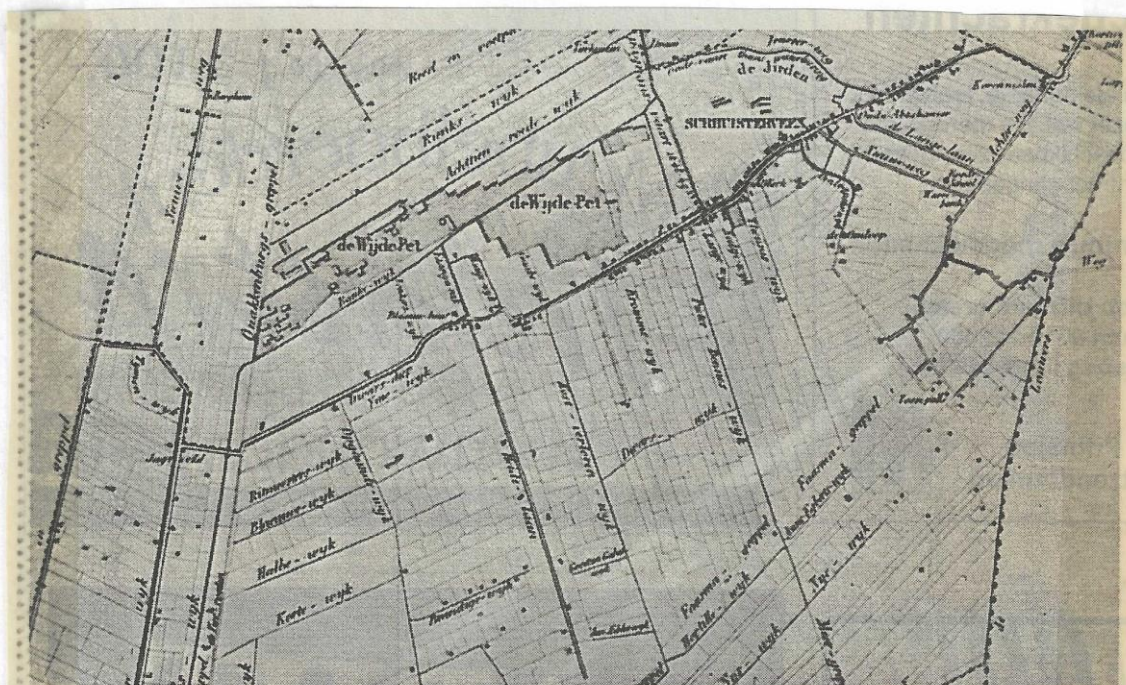

”Zij zijn op hunne wijze gelukkig”
**Van de armoede
 en de armenzorg
 te Surhuisterveen rond 1845**

Fragment kaart Eekhoff (1844) van Surhuisterveen met omgeving. De plas van de Wijde-Pet, sedert vele jaren drooggelegd, is nog duidelijk te zien. De Bauke-wyk (bevalling op het ijs in 1829) lag ten zuiden van deze plas. De zuidelijke uitbreiding van het dorp Harkema ligt nu ongeveer op deze plek en hier zijn de straatnamen De Wide Pet en Boukewyk te vinden.

Door Dirk R. Wildeboer te Buitenpost
 secretaris van de Stichting Oud-Achtkarspelen
 tel. 0511-541920

In dit artikel wordt onder meer aandacht geschonken aan de armenkamers of armenhuis te Surhuisterveen en de slechte leefomstandigheden op de heide van het dorpsgebied, het tegenwoordige Boelenslaan.

Inleiding

De theoloog Tonnis van Duinen (1817-1857) was predikant van de Hervormde gemeente te Surhuisterveen gedurende de periode 1841-1847. Zijn ervaringen met de bewoners van het dorp beschreef hij in het boek "Ons dorp", waarvan de eerste druk in 1846 verscheen en grotendeels in Surhuisterveen speelde. Hij maakte melding van een "echt boerendorp met eene vaart in het midden en een veerschip, dat voor ons boter en granen naar de naaste stad voert en ons koffijbonen, klontjes en de courant geregelt terugbrengt". De verdere details die hij over de kerk, de dokter, het armenhuis en nog meer personen en zaken beschreef, kunnen moeilijk anders dan in Surhuisterveen zijn te plaatsen. Op deze manier kunnen wij nog verschillende feiten en gebeurtenissen achterhalen en is het mogelijk een tijdbeeld van het dorp te krijgen van de periode rond 1845.

Dominee zat voor het raam

Op een fraaie lentedag om elf uur in de morgen zat dominee van Duinen voor het raam en zag verschillende inwoners van Surhuisterveen voorbijkomen. "Voor mij staat een geurig potje koffij en de damp mijner getrouwe pijp kronkelt en wentelt zich statig uit het opgeschoven raam aan mijne zijde". Al rokende en koffiedrinkende schreef hij bijzonderheden op van de voorbijgangers en werden ze van het nodige commentaar voorzien. Op een gegeven ogenblik hoorde de predikant gezang op straat. "Een paar vrouwen uit de armenkamers, vergezeld van een heelen hoop barvoetige meisjes en jongens, gaan ons raam zingende voorbij. Aan het emmertje in hare hand en de spade onder den arm bemerkten wij, dat zij naar het land geweest zijn om aardappels te poten. Een oud straatdeuntje klinkt ons in de oren, dat helder uit de borst wordt opgezongen, zoo vrolijk en lustig, dat ieder kophangend lid der afgescheiden gemeente vast, zoo hij het hoorde, met verdraaide oogen zoude zeggen: o Heere, wat een ijdelheid! Dominee van Duinen kon het dus niet laten om de Afgescheidenen (de latere Gereformeerden) even een sneer te geven. Dit zal hem nu wel niet meer kwalijk worden genomen. Verder werd verteld hoe de kleding van de armenhuisbewoners er uit zag. "Niet kon worden gezegd dat er gaten inzaten,

maar er was meer stuk aan dan heel. Verder was het niet mogelijk te bepalen of de gezichten door de zon waren verbrand of door rook en smook waren getaand. De vrouwen en kinderen verdwenen toen al lagchend en zingend naar hunne woningen, namelijk de armenkamers".

"Zie daar de armenkamers"

De schrijver meldde hierover: "Aan het eind van Ons dorp staat een smal, maar lang, zeer nederig en zeer vervallen gebouw, 't welk zes deuren en even zoo vele vensters op eene rij telt en ook even zoo vele kamers bevat. Die deuren staan altijd halverwege open, want geen Simsonskrachten zouden ze verder openen kunnen bij het scheef hangen der kozijnen en de uitgesleten hengsels". Het glas in de kozijnen was gebroken en de gaten waren opgevuld met allerlei soorten van oude lappen. In alle woningen waren de vloeren van leem en men moest oppassen om niet uit te glijden. Midden in elke kamer stond een lage tafel met "diepe zwarte holligheden van heete potten en pannen, die er vaak opstonden". Verder een paar oude stoelen met een plankje als zitting en een oude kast zonder deuren. Dan was er nog "een zeer bijzonder stofferig spinnewiel" te vinden en onder reeds genoemde kast stond een pannenkoekspan.

"Zeer gelukkige mensen"

De inwoners van de armenkamers of het armenhuis schetst dominee als zeer gelukkige mensen, omdat: "Ook de armen - ik spreek van de zoodanige, die in armoede geboren en groot gebracht zijn - hebben hunne behoeften, maar vrij wat minder dan de meer gegoeden, omdat zij nooit in de gelegenheid zijn geweest, zich vele dingen aan te wenen, die de weelde tot behoefte heeft doen worden. Ja, wanneer zij thans vele daarvan zouden moeten gebruiken, zij zouden zich gansch niet op hun gemak voelen, maar belemmerd en benepen, gelijk David in het koninkrijk krijgsgewaad. Zorg slechts, dat hunne behoeften vervuld worden en zij zijn op hunne wijze gelukkig. 't Is een regt lustig leventje daar in die armenkamers. Altijd zult ge er gezang hooren. De bewoonsters (het zijn meest weduwen, die er wonen) huizen met elkander in vrij goede vriendschap, 't geen echter somtijds een geduchten woor-

denstrijd of wel een hartig kloppartijtje niet uitsluit. Altijd zijn ze bij elkander en om het pruttelend koffijketeltje verzameld. Daar schijnt geen einde te komen aan al het praten en lagchen. Zij vormen een kleine maatschappij op zich zelve".

Wanneer is een mens gelukkig?

Ds. van Duinen schreef hierover het volgende: "Zeker hun geluk (dus dat van de armenhuisbewoners) zoude ons niet zeer gelukkig maken. Maar even zeker is het, dat wat wij geluk noemen hen spoedig vervelen zoude. Wij hebben eenen arme gekend, die nooit iets anders dan klompen had gedragen. Eens werden hem een paar schoenen vereerd. Een paar uur pronkte hij er magtig mede, maar trok toen gauw zijn klompen weer aan en beklaagde alle schoendragers. Want, zeide hij, wat moeten die menschen koude voeten krijgen". Destijds was het dragen van schoenen een zekere luxe. De gewone man liep op klompen.

Bewoners van de armenkamers

Om te kunnen nagaan wie er in de tijd van ds. van Duinen in de armenkamers woonden en of er inderdaad 6 woon-eenheden waren, waarvan melding werd gemaakt, kunnen we in het gemeente-archief van Achtkarspelen het volkstellingsregister van 1840 opslaan. Dit indrukwekkende boek in stevige zwarte band, bevat de namen van de inwoners van de gemeente, die er in genoemd jaar werden geregistreerd. Per dorp en in de volgorde van de huisnummers schreef men de namen op. Gewoonlijk woonde op één huisnummer één gezin. Het valt op dat op huisnummer 86 in het dorp Surhuisterveen zes gezinnen in het register zijn opgetekend. Dit aantal van zes kamers (woningen) klopt dus precies met het aantal dat door de schrijver werd genoemd. Volgens het register woonden er in deze zes woningen destijds in totaal 25 personen, waarvan de namen regelmatig in de boekhouding van de Armvoogdij van het dorp voorkomen. Het kan niet anders zijn dat op dit huisnummer de armenkamers waren gevestigd.

Eén van de huishoudingen, die er woonde, was het gezin van de weduwe Adam Willems Witteveen. Haar meisjesnaam was Baukje Oedzes Huizinga (41 jaar in 1840) met de kinderen Oeds, Willem, Auke, Aaltje en Grietje Witteveen in de leeftijden tussen 5 en 13 jaar. Moeder Baukje was in 1826 met Adam getrouwd, maar deze stierf 9 jaar later op 47-jarige leeftijd. Na het overlijden van de vader was het gezin in de armenkamers terecht gekomen. Naast vrij wonen werd het gezin met wekelijkse bedragen tussen f 0,50 en f 1,- ondersteund. Daarnaast ontving men steun in natura, zoals turf en wer-

den andere kosten, b.v. die van kleding, voor hen betaald. In de wintermaanden was de onderstand het hoogst. Dit hield waarschijnlijk verband met het feit dat dan op het land niet veel viel te verdienen. Uit de boekhouding van de Armvoogdij kunnen we opmaken dat de kinderen last hadden van hoofdluizen. In 1842 staat aangetekend: "Betaald aan J.A. van Bruggen f 15,- voor het genezen der hoofden van de kinderen van de weduwe Witteveen". Ook werden uitgaven gedaan voor de verstrekking van levertraan, Haarlemmerolie en zalf voor deze kinderen. Er waren personen die heel lang in de armenkamers hun verblijf hadden. Onder meer waren dit de gezusters Antje Romkes en Harmke Romkes de Haan en het gezin van de schippersknecht Gerrit Liekeles de Haan. Waarschijnlijk meer dan 25 jaar hebben deze personen hier gewoond. Liekele, zoon van Gerrit de Haan, was later mattenkoopman in Surhuisterveen en had achter zijn huis een mattenfabriekje. Hij overleed in 1912 en is 81 jaar oud geworden. Een vaste inkomstpost was de opbrengst van "de Aschhoop der Armenkamers" (vuilnisbelt). Over het jaar 1832 bracht dit f 33,20 op. Elk jaar werd er nieuw zand over de paden bij het gebouw gebracht.

Waar stond het armenhuis in Surhuisterveen?

Dit stond tegenover de plaats waar vroeger de openbare lagere school stond. Het gebouw werd later van (1956 tot 1980) gebruikt door de machinefabriek Hubert & Co waarvan de afbraak volgde in het jaar 1983. Zoals eerder in dit artikel werd verteld, schreef ds. van Duinen dat het stond "aan het eind van Ons dorp". Zo rond 1845 klopte dit wel zo ongeveer. In het Volkstellingsregister van 1840 kunnen we zien dat de hoofdenwoning van de school één huisnummer (nr. 85) van het armenhuis (nr. 86) was verwijderd. De dienstwoning van meester Schurer stond naast de school. De kinderen uit de armenkamers hoefden dus niet ver naar school te lopen. Hoe lang het armenhuis er precies heeft gestaan is moeilijk na te gaan. In ieder geval was het er al in 1830 met aanvankelijk drie kamers. Durk Sakes van der Meer te Kootstertille kreeg in 1888 nog opdracht om het gebouw te verhogen en te verlengen. Deze "uitvoering van enige vertimmering aan het Armvoogdijhuis te Surhuisterveen" kostte f 705,-. Alle buitenmuren moesten toen met een halve meter worden verhoogd en het gebouw werd langer gemaakt.

Dominee van Duinen trok de heide op

De predikant bleef beslist niet voor zijn raam zitten om al koffiedrinkend en pijprokend de voorbijgangers te beschrijven. In zijn boekje "Welke Vrucht een klein Zaadkorreltje vermag" deed hij verslag van zijn ervaringen op de heide. Hij begon te vertellen hoe hij gekleed was op zijn wandeling in de nazomer van 1844. "De korte broek, zwarte rok, witte das en steek, die hij droeg, maakten hem als eenen predikant kenbaar en wie, van de daar in den omtrek wonenden, hem gezien had, zoude hem als den dominee van Surhuisterveen hebben begroet". De bewoners van de armenkamers in het dorp beschreef hij als "zeer gelukkige mensen". Zijn verslag over de heidebevolking is het tegengestelde en voor onze tijd is het moeilijk voor te stellen dat een dergelijke grote groep mensen in deze erbarmelijke omstandigheden moest leven.

De buitenkant van de verblijven

"Niets was ellendiger om aan te zien dan die hutten. Van verreweg de meesten verhief zich alleen het dak boven den beganen grond, een dak gedeeltelijk door half verrot stroo, gedeeltelijk door pluggen en zoden, met allerlei onkruid begroeid, gevormd. Andere weer waren er, die geheel in eene zogenoemde wijkswal uitgegraven, in de letterlijke betekenis des woords aardholten waren, die bezwaarlijk anders, dan op handen en voeten kruipende, binnengetreden konden worden. Slechts hier en daar verhief zich een klein huisje van steen en leem gemetseld. Zij behoorden echter tot de zeldzaamheden". Overdreef de predikant niet wat met deze beschrijving? Dit is niet het geval. Tientallen jaren later, zo omstreeks 1900, heersten er nog ontstellende toestanden in het zelfde heidegebied. Jelle Dam wist in zijn boek te vertellen, dat de woningen in de Veensterheide (nu Boelenslaan) zoo mogelijk nog slechter waren dan in de Hamsterheide (nu Harkema). Een paar oude mensen, Jochum en Hanne, woonden in een woning zoo klein, dat toen Jochum overleed, hij buiten de woning moest worden gekist, omdat de woning te kort was om de kist te bergen".

Hoe zag de binnenkant er uit?

Dominee wilde ook weten hoe er het van binnen uit zag. Wel dit waren zijn treurige bevindingen: "Een soort van deur, die noch open, noch toe kon, stond juist ver genoeg open, om een persoon van niet te veel corpulentie, door te laten. De binnentredende deed eenen grooten stap naar beneden en stond nu midden in de hut, waar hij met het hoofd tot aan het hoogste gedeelte van het dak reikte". Aanvankelijk kon de bezoeker niets onderscheiden door de schemering (alleen door

de deuropening kwam wat licht) en de rook, maar toen hij aan beide wat gewend was, was de schrik groot: "Hemel wat een schouwspel! De vloer was oneffen en op sommige plaatsen zoo van water en vuilnis doorweekt, dat het zand er tot slijk was geworden. Van huisraad was niets, hoegenaamd niets te vinden, of gij zoudt dat roode potje, waaraan een touw tot hengsel diende, die gegoten ijzeren theeketel, waaraan de halve tuit ontbrak en een rond plankje tot deksel diende, met den naam van huisraad bestempelen. Op het eene eind van dit ellendig verblijf lagen een paar zoden of plaggen smeulend bij elkander, half bedolven onder eenen grooten hoop asch".

Pastoraal gesprek met de bewoonster

De vrouw had voden om het lijf en op het hoofd stukken van een blauwe doek, "waaronder de lange graauwe haren weg hingen". Zij bleef zitten met het hoofd in beide handen en staarde de dominee met grote ogen aan. Die vroeg vriendelijk: "Dag moeder! wel hoe gaat het?" Waarop een gesprek volgde, dat zeker niet gefantaseerd is, want wat de vrouw vertelde, zou vrij letterlijk in het Fries vertaald kunnen worden. "Ja, hoe zoude het gaan", krijtschte het wijf; "de krappe kant altijd de naaste en aan 't verhongeren toe". "Is het zoo erg? och dat is treurig", hernam de predikant. "Maar heeft uw man geen werk? 't Is immers nog in den nazomer en 't aardappel-rooijen nog lang niet gedaan". "Mijn man!" riep zij met een honend lachen. "Ja wel, daar moet je maar om komen! Dien hebben ze wel weten te vinden en in 't groote huis te Leeuwarden gebracht". Dominee was genoezaam met de terminologie der heidebewoners bekend, om dadelijk te weten, dat de bedoelde persoon in het tuchthuis zat. Helaas verhuisden zo velen van tijd tot tijd naar dat groote huis. "In het tuchthuis dus! riep de predikant verrast. "Ja wel", antwoordde de vrouw; "t is God geklaagd, dat het is. Die schelmen gunnen een arm mensch geen onnozel stuk brood en zouden 't graag zien, dat wij allen van honger omkwamen. 't Schreit tot God in den hemel!" "Welke schelmen bedoelt gij, vrouw? vroeg dominee. "Wel, die deugnieten, die mijn man weggehaald hebben, die heeren met hun zwarte rokken en hunne dienders bij zich", luidde het antwoord. "Mijn man had nagts een schaap geslacht van een boer een kerel die balkt van het geld en 't op zoo'n schaap minder of meer net zoo veel aankomt als niets. Daarvoor mag hij nu vijf jaar brommen en nog een warme rug toe". Met een warme rug werd geseling bedoeld. Deze straf bestond zo rond 1844 nog steeds. De predikant gaf de vrouw nog een lesje in het mijn en dijn, maar vond dit eigenlijk vruchteloze moeite.

De Gedempte Vaart in Surhuisterveen rond 1905.

Een bevalling op het ijs

In de boekhouding van de armvoogdij komen veelal dezelfde posten voor, zoals de bedragen van ondersteuning aan diverse personen, kosten van verstrekte turf, klomen en zo voort. Maar opeens viel het oog op een wel heel bijzondere uitgavenpost in het jaar 1829:

''Betaald aan Bokke Jarings van der Kooy's vrouw, vergoeding der kosten gehad met de vrouw van Anne Sybes de Vries die wegens bevalling op het ijs bij de Bouke Wyk in de maand December 1829, ten huize van B. van der Kooy ruim eene week in het Kraambed lag, kosten f 3,25''. Hier zit zeker een verhaal achter en waarom mevrouw de Vries zich toen in hoog zwangere toestand op het ijs bevond, kunnen we alleen maar naar raden. In ieder geval zal het een koude bedoening zijn geweest. Om toch wat aan gegevens te komen, werd de huwelijksakte van de ouders van de boreling opgezocht. Hierin kunnen we lezen dat Anne Sybes de Vries, geboren 20 maart 1800 te Rottevalle, schapenhouder van beroep in 1821 trouwde in de gemeente Achtkarspelen met de breidster Antje de Herder. Haar vader was Albert de Herder, schapenherder te Surhuisterveen en de moeder Inskje Johannes Spinstra, spinster van beroep. We kunnen dus wel vaststellen dat de rond 1812 aangenomen achternamen in dit geval ontleend waren aan de beroepen. Dan nog wat bijzonderheden over het gastgezin van de kraamvrouw. Bokke Jarings van der Kooi, koopman, stierf in 1831 op 90-jarige leeftijd te Surhuisterveen. Hij was in 1816 met Jeike Folkerts Zwart getrouwd, die 24 jaar jonger was. Van der Kooi was toen weduwnaar van Grietje Hendriks.

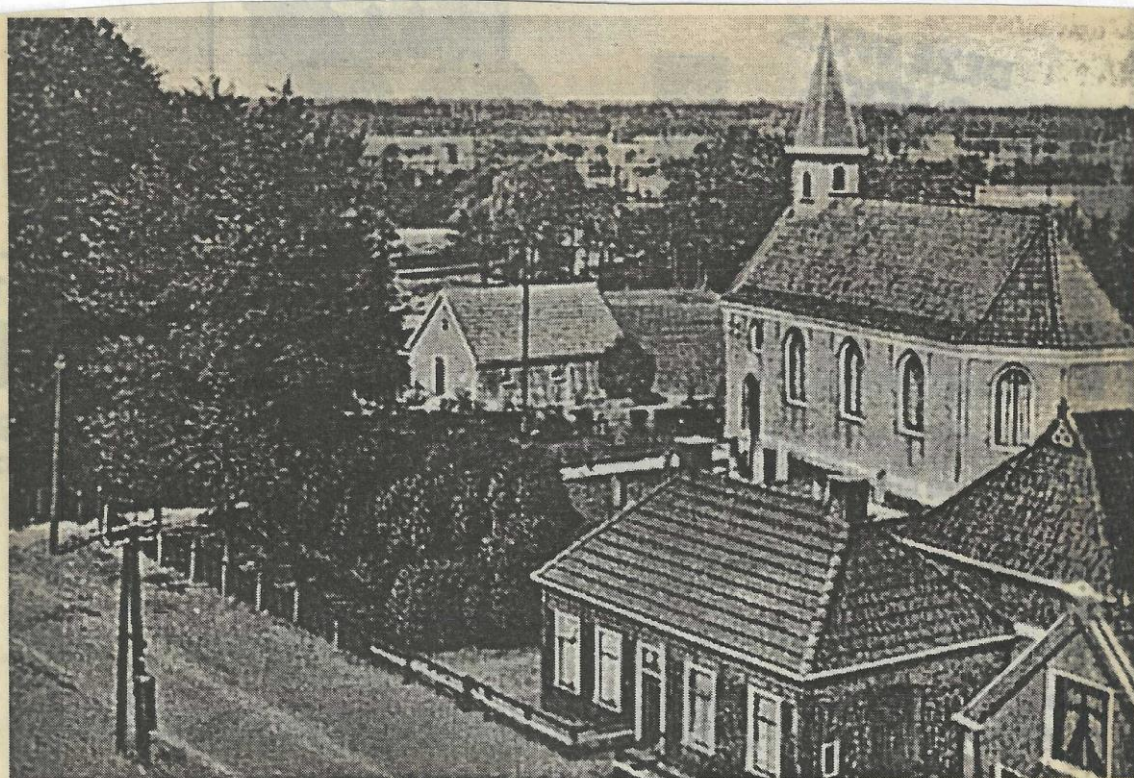
Ieder dorp voor zich

Naast de diaconieën van de kerken had elk dorp zijn armvoogdij, die verantwoordelijk was voor de burgerlijke armenzorg. Rond 1842 waren er in Surhuisterveen twee armvoogden, t.w. de landbouwers Jan Binnes Hulshoff en Egbert Hepkes Buma. Deze heren kregen geen beloning voor hun werk. Het ambt van armvoogd, ook wel armenverzorger genoemd, was een erefunctie en de zittingsduur was in de regel twee jaar. Ze werden benoemd door de grietenij-, later de gemeenteraad. De armenkas werd gevoed uit de opbrengsten van de plaatselijke belasting, de z.g. hoofdelijke omslag. In jaren van grote armoede, zoals in 1848, waren de aanslagen voor de ingezetenen erg hoog. De Hervormde predikant ds. Hofkamp, die ds. van Duinen was opgevolgd, moest bij een tractement van f 600,- met vrije woning, toen een bedrag van f 160,- betalen. De kosten van de armenzorg over 1848 bedroegen dan ook in totaal een bedrag van f 4200,-. Ds. Hofkamp zette de boeren aan tot vlasbouw, waardoor de werkgelegenheid toenam. Hierdoor en door het goedkoper worden van het levensonderhoud waren de kosten van de armenzorg in 1849 gedaald tot f 2800,- en nog een jaar later weer tot de helft. Zoals eerder werd verteld heeft het nog tientallen jaren geduurd tot dat de levensomstandigheden van de werkende bevolking beter werden.

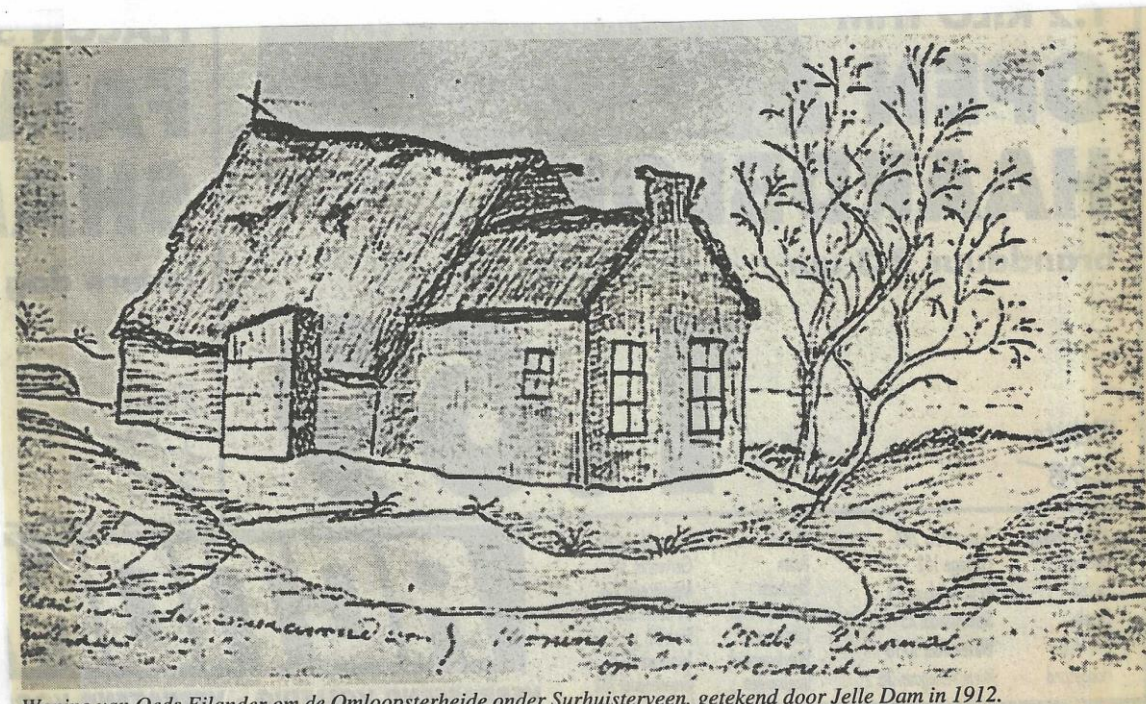
Gebruikte literatuur/bronnen:

- A. Tjoelker, ''Surhuisterveen, Een Dorpsstudie'', Surhuisterveen 1947
- S.J. van der Molen, ''Feenster Flucht'', Surhuisterveen 1976
- Thineus, ''Ons Dorp'', 1846
- gemeente-archief van Achtkarspelen

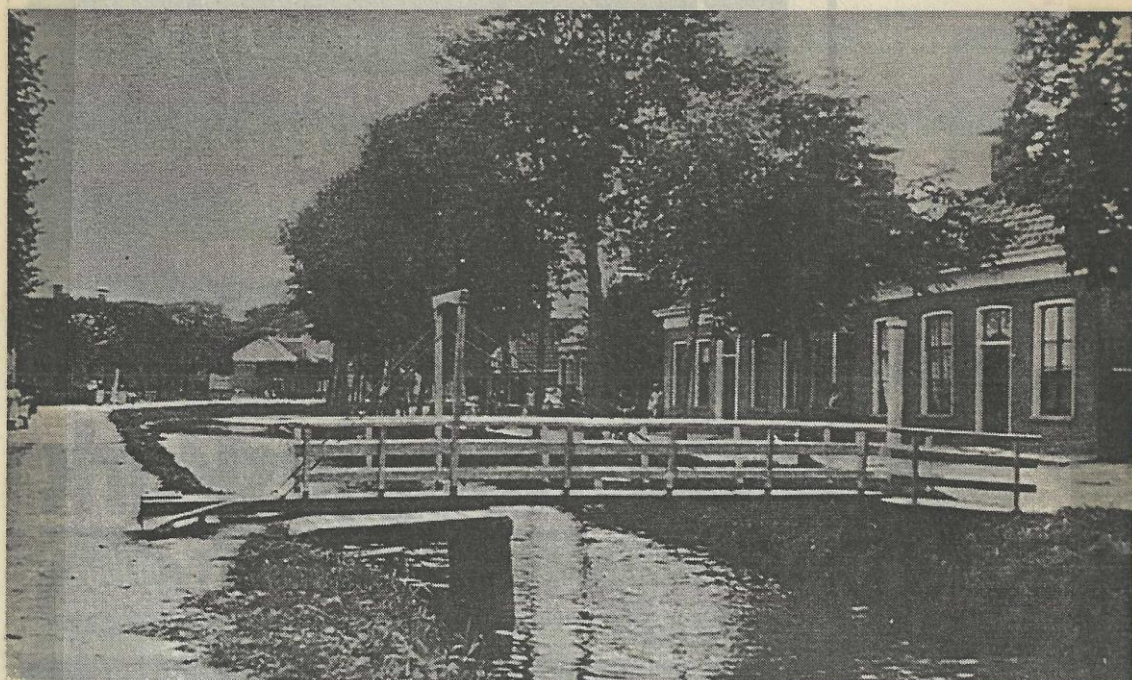
Dit was een publicatie van de Stichting Oud-Achtkarspelen

N.H. kerk te Surhuisterveen rond 1900 met de boerderij van Hulshoff op de voorgrond.

Woning van Oeds Eilander om de Omloopsterheide onder Surhuisterveen, getekend door Jelle Dam in 1912.

Surhuisterveen omstreeks 1900. Draaien onderhielden de verbinding tussen de bebouwing aan beide zijden van de vaart die in de lengte door het dorp liep.